

## РОЗВИТОК ПИСЕМНОСТІ ПІД ВПЛИВОМ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Антоніна ХАРЛАН

Запровадження християнської релігії вимагало багато змін у тогочасному суспільстві, зокрема негайного створення мережі церков, у кожній з яких мали бути богослужбові книги. Нова релігія ґрунтувалася на Святому Письмі, зафіксованому в книгах, а це передбачало особливу пошану до них і до писемності загалом. Створення церковних книг і поширення їх у всіх регіонах держави відбувалося швидко, адже християнство впроваджувалося дуже енергійно. Оскільки духовенство мало бути обов'язково письменним, тому формувалася верства людей, які могли застосовувати письмо також і в побуті.

Відбулося багато змін також у мовленні та лексиці русичів. Це пов'язано не тільки з виникненням нових предметів культу, які потрібно було означати, з появою нових форм звертань тощо, а в першу чергу, з тим, що мова – явище досить динамічне, воно реагує на найтонші зміни в соціальному, культурному, політичному житті суспільства без особливого насадження ззовні. Мова постійно збагачується новими словами, термінами, пристосовуючи їх до своїх норм і традицій.

*У статті йдеться про особливості змін, які відбулися в писемності Київської Русі із запровадженням християнства. Зазначено, що саме впливало на розвиток мовлення та лексики русичів.*

**Ключові слова:** писемність, християнство, Київська Русь, старослов'янська мова, Святе Письмо, давньоруська мова, лексика.

Antonina HARLAN

*THE DEVELOPMENT OF WRITING  
UNDER THE INFLUENCE OF  
CHRISTIANITY IN KIEVAN RUS*

*The article tells about the special changes which have occurred in the writing of Kievan Rus under the influence of Christianity. Also it indicates phenomena that effect on development of language and lexis in Kievan Rus.*

**Key words:** writing, Christianity, Kievan Rus, Old Slavonic language, Holy Scripture, Old Russian language, lexis.

Походження слов'янської писемності й досі остаточно не з'ясоване. Причиною цього є недостатність джерел і те, що існує дві слов'янські азбуки: кирилиця і глаголиця. Яка з них є давнішою. Це питання, що багато років непокоїть словістів у всьому світі.

Дослідження специфіки мовлення того періоду залишається актуальним, оскільки існує багато розбіжностей у поглядах науковців стосовно проблем зародження та функціонування власне старослов'янської мови. Адаже вважається, що вона утвердилася як літературна з часів прийняття на Русі християнства.

У цій статті ми теж розглянемо вплив запровадження християнства на становлення і розвиток писемної мови.

Науковець І. Огієнко зазначає: «Після прийняття Руссю християнства (988 р.) старослов'янська мова утверджується тут як головна священна літературна мова. На Західну Україну, зокрема в Закарпаття, вона прийшла ще раніше, під час діяльності Костянтина і Мефодія, тобто в другій половині IX ст.» [3, с. 98].

Про це ж говорить і В. Русанівський: «Це була створена за зразком старогрецької мови солунськими братами Костянтином і Мефодієм мова, сперта на південнослов'янські говірки, на поширені тут слова, а головне – на слов'янські корені, з яких кувалися нові слова, що передавали наявні в Святому Письмі складні абстрактні поняття» [4, с. 3].

Писемність на території Київської Русі з'явилися значно раніше, ніж прийшло християнство, цьому є переконливі докази. Поява її була пов'язана з культурним розвитком східних слов'ян та утворенням в середині IX ст. могутньої держави Київська Русь зі столицею – Києвом, під владою якого об'єдналися навколишні племена: поляни, древляни, сіверяни та ін.

Писемність була дуже необхідна державі для функціонування її інститутів: укладання договорів, діловодства, написання різних князівських грамот, оподаткування населення тощо.

Протягом віків священні мови існували поряд із так званими «народними мовами». Народи, приймаючи нову віру, новий культ, одночасно сприймали і його мову. Мова сприймалася як невід'ємна частина віри, як священне.

Коли християнство стало державною релігією Київської Русі, виникла потреба ознайомити віруючих з Біблією, життями святих, проповідями, а також із історією християнства та його світоглядом. Першим кроком на шляху створення давньоруської літератури було перенесення з Візантії та Болгарії культової літератури.

До перекладної літератури входили: богослужбові книги – Святе Письмо, Тріоді, Мінеї, Требники тощо; життя святих, агіографи, патерики – збірники коротких оповідей про ченців, аскетів; кормчі книги – пам'ятки церковного права, церковні статuti; філософські твори; історичні хроніки; гомілетика.

Специфіка релігійного змісту, можливості доступу до досягнень світової культури сприяли тому, що, в основному, першими руськими письменниками були священнослужителі: київський митрополит Іларіон, митрополит Климент Смолятич, монах-літописець Нестор, єпископи Кирило Туровський та Лука Жидята, дяк Григорій, ігумен Печерського монастиря Феодосій, ігумен Сильвестр та інші.

Основним джерелом викладу філософських, соціальних, морально-етичних проблем на Русі була Біблія, особливо Новий Завіт. З біблійних книг найчастіше перекладалися Євангеліє, Апостол («Діяння Святих апостолів» і «Послання апостолів»), Псалтир, П'ятикнижжя Мойсееве, Буття.

Іншим важливим джерелом давньоруської християнської філософсько-літературної думки була візантійська література, зокрема твори так званих отців Церкви: Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Дамаскіна, Іоанна Златоуста, Афанасія Александрійського, Єфрема Сірина та інших, а також матеріали перших Вселенських соборів (325–787 рр.). У них обґрунтовувалися основні догмати християнства [5, с. 55].

На давньоруських землях широко була розповсюджена апокрифічна література, яка надходила з Візантії, Болгарії та Сербії. Це було пов'язане з двовірством, яке зберігалось на руських землях довгий час. Наші предки нерідко ототожнювали Святе Письмо з різними апокрифічними творами, історичними переказами та повчальними глумаченнями.

На початку X ст. болгарський письменник Чорноризець Храбр у своєму творі «Про письменна» зробив першу спробу встановити етапи виникнення і розвитку слов'янської писемності: поки слов'яни були язичниками, вони не мали книг, а для лічби та ворожінь користувалися чертами та резами (тобто зарубками та іншими позначками); коли ж вони стали християнами, то, крім свого письма, почали користуватися латинськими та грецькими літерами, і так писали ними довгі роки без упорядкування; потім Бог послав слов'янам Кирила, який винайшов для них азбуку [6, с. 19].

Довгий час учені гадали, що це була кирилиця, але нині більшість дослідників вважає, що Кирило винайшов глаголицю. Уперше цю думку висловив чеський учений П. І. Шафарик [5, с. 66].

Стосовно походження кирилиці, то вона виникла поступово з протокириличної писемності, до якої під час користування слов'янами додавалися все нові й нові слов'янські літери, необхідні для покращання передавання особливостей фонетики слов'янської мови. Ця гіпотеза була висунута В. Міллером та І. Срезневським, а пізніше поглиблена й доповнена новими матеріалами болгарським вченим Є. Георгієвим.

Науковець С. Висоцький щодо кирилиці зазначає, що за правління болгарського царя Симеона (893–927 рр.) центром слов'янської писемності стало місто Преслав, де протокирилична писемність була остаточно впорядкована й стала тією кирилицею, яка нам відома в рукописних книжках XI ст. [1, с. 71].

Про це свідчить азбука, знайдена у Софіївському соборі в Києві, яка складалася з 27 літер, в тому числі з чотирьох слов'янських «Б», «Ж», «Ш», «Щ», які необхідні насамперед для написання таких слів, як «Бог», «Боже», «Божий», «широта» тощо, оскільки в грецькому алфавіті не було цих літер [6, с. 19].

Поширення церковнослов'янської мови, мабуть, пояснюється тим, що експансія на північ супроводжувалася посиленою місіонерською діяльністю священнослужителів і знаті. Завойовники не просто йшли збирати дань з нових підданих, а несли також віру, нерозривно пов'язану з її мовою.

Про зв'язок болгарського та руського правопису говорить також Іван Огієнко: «Від часу заведення в нас християнства, – цебто з X віку, разом з першими болгарськими книжками прийшов до нас і болгарський правопис. Він сильно в нас защепився, і безконкурентно панував аж до кінця XVIII ст., а де в чому тримається ще й досі» [3, с. 116].

Давньоруська літературна мова мала широку сферу функціонування. Вона була мовою державною, адже нею велось діловодство у великокнязівській канцелярії та в канцеляріях удільних князів, нею писалися різного роду документи-грамоти: постановчі, дарчі, продажеві, купчі, духовні (заповітові), розподільчі та ін., велось міжкнязівське офіційне та приватне листування, робилися офіційні написи на речах. Зрозуміло, нею велось судочинство. Давньоруською мовою написане зведення законів Київської Русі – «Руська Правда» (з'явилася в XI ст., доповнена на початку XIII ст.).

Дослідник В. Німчук зазначає, що з поширенням писемності на Русі особливо цікавило людей походження власних назв – найменувань географічних об'єктів та імен людей. Навколо багатьох слів, мотивація яких була незрозумілою чи малозрозумілою, виникали легенди [2, с. 29].

Давньоруською літературною мовою велося центральне та регіональне літописання. Найвидатнішими зразками літописного стилю є «Повість врем'яних літ» – київське зведення початку XII ст. (перша редакція близько 1113 р., пов'язана з іменем Нестора, не збереглася; друга редакція належить ігуменеві Видубицького монастиря в Києві й дійшла у складі Лаврентієвського літопису 1377 р.), Київський літопис XII ст., Галицько-Волинський літопис XIII ст. (обидва збереглися у списку близько 1425 р. Іпатіївського літопису).

У літописах та інших творах засвідчені русько-українські слова, наприклад: болонье – «оболонь, заплавна долина»; ирьє – «(в) ирій»; ролья – «рілля»; обильє – «зерно, врожай»; мутва – «каламутний вир»; зарчя – «зарево, заграва» та ін. [6, с. 78].

У лексиці старослов'янських канонічних текстів був великий відсоток слів, чужих живій мові східного слов'янства, незрозумілих звичайному читачеві. Витіснення таких елементів у канонічних книгах стає дуже помітним від початку XII до кінця XIII ст.

Першопричиною зміни специфічних старослов'янських слів давньоруськими було прагнення зробити конфесійні тексти доступними для розуміння світським населенням та нижчим духовенством.

Цей процес був підготовлений як певною переорієнтацією правописно-фонетичної системи старослов'янської мови на східнослов'янську, частковим наближенням до живомовної практики специфічних елементів старослов'янської морфології (закінчення *-ьмь*, *-ьмь* замість *-омь*, *-емь*, флексія *-ть* замість *-тъ* у дієсловах тощо), так і загальним розвитком культури Київської Русі, в тому числі й давньоруської писемної мови, зменшенням припливу книг із південнослов'янських земель.

Культура Русі на початку XII ст. була на такому високому рівні, що її діячі наважувалися навіть на самостійний перерозподіл текстів богослужбових книг за відомим їм загальним принципом.

До того ж давньоруські книжники помітили значні розходження в лексиці самих старослов'янських пам'яток. Деякі зміни в євангельський текст вносили переписувачі в різних культурних центрах, але ширше введення живомовних лексичних елементів замість церковнослов'янських, точніше редагування канонічних текстів, було під силу тільки добрим знавцям грецької мови.

Перша східнослов'янська редакція євангельського тексту позначилася у Галицькому євангелії 1144 р. Тут спостерігаються порівняно із старослов'янськими текстами часткові відмінності у перекладі (наприклад, *черевье* замість *сапогы* (нині *черевики*), *жизнь*

замість животь та ін.). Важливим є те, що в багатьох виправленнях це редакція збігається з другою, представленою давньоруськими Мстиславом, Юрїївським та Добриловим євангеліями.

Науковець С. Висоцький відстоює думку, що у державній сфері та побуті продовжувала розвиватися писемність киеворуською мовою, яка існувала задовго до введення християнства. Основою киеворуської мови було койне – кийвська говірка, доповнена військовою, господарською, дипломатичною та юридичною термінологією [1, с. 718].

Ця мова була поширена по всій території держави. Вона обслуговувала не тільки зовнішні відносини з іноземними країнами, а й повсякденне життя і спілкування.

Графічною основою писемності була досконала кирилична графіка, хоча було відомим і глаголичне письмо. Богослужбові книги писалися урочистим великим уставом, що було необхідно для читання текстів у церквах. У державних текстах вживалася та ж сама кирилична графіка. На жаль, від часів Володимира збереглося дуже мало епіграфічних пам'яток. Це написи на монетах – златниках та срібляниках Володимира та ще написи, знайдені у Новгороді на дерев'яному циліндрі, який використовувався для опечатування мішків з даниною.

Для історії літературної мови ці мінімальні тексти важливі ще й тому, що тут відбивається взаємодія живої давньоруської мови та старослов'янської вже в перші роки після офіційного введення християнства.

І. Огієнко, аналізуючи лексику старослов'янської мови, відзначив болгарський вплив. Учений стверджує: «До нашої мови увійшла в досить великому числі грецька термінологія, грецькі імена й дуже багато слів з словника культури» [3, с. 45]. Огієнко звертає увагу й на те, що грецькі запозичення мали свою специфіку: «Ми переймали слова тільки для тих розумінь, яких до того в себе не мали, напр.: Ангол, літургія, амвон і т. ін.» [3, с. 46].

Великий вплив на старослов'янську мову був зі сходу тих кочових народів, які займали наші південні степи, напр. печенігів, половців. Татарська мова залишила в нашій мові у різних галузях багато слів, що використовуються й сьогодні. Вплив цієї мови продовжувався аж до кінця XVIII ст.

Про чужі впливи на українську літературну мову вже в XII столітті свідчить нам також і «Слово о полку Ігоревім» (1187 р.).

Різноманітні дослідження особливостей старослов'янської мови свідчать про значний вплив на становлення її лексики, орфографії запозичення та впровадження у суспільну сферу



християнства, завезення літератури від інших народів, а отже, разом з нею і запозичення особливостей мов цих народів.

Велику роль у використанні старослов'янської мови відігравали твори вітчизняних церковних письменників, зокрема київського митрополита Іларіона, Нестора, Феодосія Печерського, Кирила Туровського та ін.

Дослідники свідчать, що у Києві із запровадженням християнства в XI–XII ст. існувало три осередки київської писемної школи: Софіївський собор, Печерський та Видубицький монастирі. У них переписувалися та перекладалися книги з іноземних мов, з'явилися перші оригінальні твори, киеворуське літописання, склалася його форма та ідейне спрямування. Із Києва богослужбові книги, життя святих, твори повчального змісту, церковно-публіцистична та історична література поширювалися по різних містах та землях Київської Русі.

Писемна література свідчить про особливості змін, що відбулися в мові Київської Русі із запровадженням християнства. Становлення старослов'янської мови відбувалося протягом досить тривалого періоду, але вже у збережених оригінальних текстах XI століття вона виступає із власним відносно впорядкованим правописом.

1. *Висоцький С.* Писемність. Освіта // Історія української культури. – К.: 2001. – 726 с.
2. *Німчук В.* Лексика давньоруської мови // Історія української мови. – К.: 1983. – 163 с.
3. *Огієнко І.* Історія української літературної мови. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 217 с.
4. *Русанівський В.* Джерела розвитку східнослов'янської літературної мови. – К.: 1985. – 231 с.
5. *Шафарик П.* О происхождении и родине глаголизма. – М.: 1960. – 430 с.
6. *Шахматов О., Кримський А.* Нариси з історії української мови та хрестоматія пам'яток писемської староукраїнщини. – К.: 1922. – 188 с.